

МАРІО Маргарита Дмитрівна — кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри музики і співів Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — релігієзнавство, православна духовна музика, педагогіка виховання.

**ВПЛИВ ЗАГАЛЬНОНАРОДНОГО ЦЕРКОВНОГО СПІВУ НА
ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ПОЧУТТІВ МОЛОДІ НА
УКРАЇНІ (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)**

У кінці ХІХ — на початку ХХ століття загальнонародний церковний спів, як проста й досить демократична форма богослужіння православної церкви, відповідав вимогам релігійного, вихованні у початкових та середніх навчальних закладах і широко використовувався у позашкільній діяльності. Він допомагав у боротьбі з сектантськими пробами, хуліганством, а також був однією із форм навчання грамоті та церковним піснеспівом парафіян, не охоплених мережею освітніх закладів.

Молодь, яка брала участь у загальнонародному церковному співі, виховувалась, коригуючи свої релігійні, морально-етичні та естетичні почуття завдяки поєднанню біблійного тексту і літургійної мелодики духовних піснеспівів. Спів усієї парафіяльної спільноти сприяв також розвитку в молоді інтелектуальних та музичних здібностей. Виховні можливості загальнонародного церковного співу допомагали єднанню школи і церкви, а також стимулювали соціально-економічний, церковно-культурний, мистецький розвиток та духовне піднесення молоді.

Якщо криласний хоровий церковний спів через естетичні почуття підводив присутніх до релігійного і молитовного настрою, то у загальнонародному співі всієї парафіяльної спільноти, коли молодь із слухачів перетворювалася в активних виконавців-співаків, цей релігійний настрій набував найбільшого виховного впливу. Він породжував у співаків естетичні переживання, викликав стан радості, захоплення й співпереживання, але інколи вони відчували безвихідність та страждання через свої вади, і це спонукало їх до каяття та

виправлення своїх вчинків. Засвоєння під час співу євангельських істин збігалось із бажанням творити добро, красу і таким чином самовдосконалюватися. У свою чергу, естетичні переживання сприяли виникненню й розвитку естетичних потреб, що проявлялося у стійкому прагненні до спілкування з художньо-естетичними релігійними музичними творами українських композиторів світового значення Д.Бортнянського, А.Веделя, М.Березовського.

Загальнонародний церковний спів мав двоєдину основу — релігійну і виховну. Він був одним із найдавніших та найдієвіших засобів розвитку релігійних, моральних й естетичних почуттів молоді, підвищення її духовності і патріотизму. Цей спів викликав у співаючих естетичні переживання, пробуджував естетичні потреби, а також відповідав євангельському духу миру й братерської любові. З одного боку, він допомагав міцному запам'ятовуванню слів церковних молитов, з другого — сприяв засвоєнню парафіянами істин православної віри. На основі євангельських віровчень формувалася моральність конкретної особистості, яка в свою чергу регулювала її індивідуальну поведінку та пробуджувала почуття совісті. Загальнонародний церковний спів, легкий за наспівом та відомий за змістом усій парафіяльній молоді, чергувався зі співом хору-криласу. Він давав можливість кожному із присутніх активно брати участь у церковній молитві, вдумливо її сприймати, виводячи учнівську молодь під час богослужіння з пасивної ролі споглядача.

Для українців православного віросповідання, богослужбовий спів був надійним супутником усього життя. Немовля під час хрестин зустрічали у храмі церковним співом, у родині батьки молились наспівно, привчаючи до цього й дитину. У початкових школах кінця XIX — початку XX століття дітей обов'язково навчали церковним богослужбовим розспівам. Свої знання з цього предмета вихованці втілювали на церковній службі, куди йшли разом із батьками, відчуваючи себе частиною віруючої громади. У середніх навчальних закладах продовжувалося вивчення православної духовної музики. Найголовнішим у процесі шліфування музичних здібностей молоді було закріплення морально-естетичних та естетичних почуттів. Закінчивши навчальні заклади, молодь постійно

приходила у храм на службу Божу, брала активну участь у загальнонародному співі, а також допомагала півчим у криласному співі.

До кінця XIX століття тривав занепад загальнонародного церковного співу, що був зумовлений ускладненням богослужбового співу партесним виконанням, який парафіяни не могли повністю виконувати через недостатність професійної музичної підготовки.

Тільки з останньої чверті XIX століття, особливо в останнє десятиріччя, у Східній Україні виникла стійка тенденція підтримки і розповсюдження на службі Божій загальнонародного співу з використанням монодійного давнього богослужбового співу, тобто повернення церковного богослужбового мистецтва до своїх першоджерел. У цьому полягала особливість виділеного нами періоду кінця XIX початку XX століття, який цікавий ще й тим, що його характерною рисою стало усвідомлення священнослужителями, мистецтвознавцями та педагогами минулого морально-естетичних виховних засад і церковно-культурної цінності хорового богослужбового мистецтва.

На початку XX століття помітними стали такі прогресивні намагання: по-перше, відійти від тенденції запозичення італійської та німецької музичної культури, яка ввійшла у церковний спів і не відповідала духу православного аскетизму; по-друге, максимально наблизитися до народних витоків церковного співу; по-третє, оживити давнину, використовувати позитивні традиції, відновлюючи народний характер та стимулюючи виховний вплив церковного співу. Тому кінець XIX і початок XX століття — це ренесансний період давнього богослужбового співу як засобу піднесення православного духу народу. Великого виховного значення, за свідченням прогресивних діячів минулого, надавалося духовним піснеспівам у справі єднання школи і церкви як глобальної державної проблеми. І. Вознесенський, автор численних праць дожовтневого періоду, що були присвячені виховній ролі православної духовної музики, зазначав: «... бажано було б зближення й єднання школи та народу з Церквою, особливо зараз, коли матеріальні інтереси намагаються стати вище від духовних, коли хибні вчення намагаються підточити корінні основи життя сімейного, церковного, суспільного,

коли для деяких самовідчування буття, яке не зігріте християнською вірою, надією і любов'ю, стає тягарем. Для зближення з Церквою навряд чи знайдеться інша точка зіткнення, більш постійна, природна, практично зручна, ніж участь дітей, а пізніше й дорослих у спільному богослужбовому співі» [1].

Керівники загальнонародного церковного хору не усували від співу осіб з нерозвиненим музичним слухом, але і не примушували всіх брати участь у церковному співі. Головна роль у вивченні пісенного матеріалу належала регенту та шкільному хорові, завдяки яким під час служби неписьменні парафіяни могли на слух повторювати й вивчати богослужбовий пісенний матеріал та через спів отримувати естетичну насолоду. Важливо те, що цей спів непомітно виховував парафіян і учнів, допомагав через свідомо засвоєні євангельські тексти отримувати перемогу у боротьбі над своїми вадами і сором'язливим, і самозакоханим.

Сила впливу на особистість соціального середовища як учасника виховного процесу залежала від її реального включення у виховні відносини, взаємодію та діяльність. Другим учасником виховного процесу в системі загальнонародного церковного співу ставали дорослі. Спочатку об'єктом виховання виступали батьки, як і все населення. Вони активно оволодівали знаннями, щоб бути учасниками виховного процесу, перетворюючись у суб'єктів виховання дітей. Дорослі несли у собі потенційну можливість виховання і реалізовували її, коли відчували духовно-моральну потребу в цьому. Вони раніше від дітей усвідомлювали глибокий морально-етичний зміст церковного піснеспіву. Отже, у присутності дітей батьки й інші парафіяни як суб'єкти виховання діяли тоді, коли усвідомлювали сенс, мету та зміст загальнонародного церковного співу і відчували відповідальність за свій вплив на підростаюче покоління.

Таким чином, загальнонародний церковний спів був передусім загальношкільним співом усіх вихованців, що водночас служив його підґрунтям. Вважалось: «якщо у школі добре співають, то дорослі парафіяни обов'язково після двох-трьох репетицій підлаштуються до дітей і будуть відмінно співати всі разом» [4]. Завдяки церковнопарафіяльним школам через посередництво загальнонародного церковного співу відбувалось виховання і неписьменних

дорослих. Дітям же, позбавленим шкільного виховання, а також неписьменному населенню, яке знаходилось поза народно-просвітницьким впливом, залишався тільки цей демократичний і найдоступніший засіб духовно-музичного, морально-естетичного та інтелектуального розвитку, який здійснювався через загальнонародний церковний спів.

Кінець XIX — початок XX століття характеризується пробудженням народної свідомості, пошуками відповідей на релігійні та інші загальні питання, піднесенням народного духу. Це суттєво активізувало шкільну й церковнопарафіяльну діяльність, що прискорило розв'язання питання устрою народних хорів і загальнонародного церковного співу. Загальнонародний церковний спів почав частіше звучати у храмах під час богослужіння, а також супроводжувати релігійно-моральні та інші співбесіди і читання. Розповсюдження загальнонародного церковного співу в парафіях України відбувалося завдяки усвідомленню його етичної користі й загальнодоступності. На сторінках дожовтневих видань часто друкуються заклики до обов'язкового введення загальнонародного співу у храмах на богослужіннях [1 — 10].

Із метою реалізації цих закликів проводилася відповідна підготовка:

- у церковнопарафіяльних школах та інших навчальних закладах;
- у приватних пасторських бесідах і читаннях у храмах для підростаючого покоління;
- через систематичне виховання дітей згідно з релігійними заповідями.

Ці заходи забезпечували формування моральних норм і естетичних смаків вихованців, сприяли перетворенню природної схильності дітей до співу у засіб виразу дитячої молитви — гімн Творцю. Так відбувався вчасний та гармонійний розвиток сутнісних сил дітей — емоційних, моральних, інтелектуальних, вольових, що створювало реальну основу для їх всебічного розвитку.

Директор Московської консерваторії М.М. Рубінштейн у своїй книзі «Естетичне виховання дітей» підкреслює, що «вже історія людства дає нам глибоко повчальну картину тісного зв'язку релігійного культу з актами чітких

естетичних діянь, ...молитва сама собою виливається у формі співу та музики, і часто тільки на цьому шляху релігійне почуття знаходить свій вихід або пробудження до нового життя» [9]. У цих словах підкреслено вирішальне значення хорового церковного співу в релігійному вихованні. Життя підтверджує, що церковний спів був улюбленим у народі і служив неперевершеним виховним засобом молоді. Наприклад, у пояснювальній записці Полтавської губернської управи до програми співів для шкіл із чотирирічним курсом навчання зазначалося: «Діти та їх батьки особливо цінують церковний спів, котрий підносить релігійне почуття дітей, наближує їх до церкви, що вельми важливо й бажано як запорака доброго виховання. Спів допомагає всебічному розвитку здібностей дитини; розвиваючи слух, органи дихання, пробуджує творчість і дає естетичну насолоду» [8]. Тут наголошується, що хоровий церковний спів сприяє також пробудженню творчої особистості. В архівних матеріалах є багато свідчень про позитивний вплив співу взагалі і церковного зокрема на моральне, естетичне, трудове виховання молоді. «На викладання музики та співів давно вже звернена увага, як на один із серйозних засобів естетичного розвитку школярів, і як наслідок — церковний спів став на тверду основу й давав чудові результати» [5]. Загальний виховний вплив співу на душу людини, зазначено на рукописних сторінках, «визнавався вже давньою педагогією. Всім відомо, що смуток і радість людські однаково передаються через спів» [6]. Отже, перед нами постають переконливі свідчення всебічного й гармонійного впливу загальнонародного церковного співу на молодь. У зазначеному періоді відбувалось усвідомлення всім народом великого виховного значення загальнонародного церковного співу.

Загальнонародний церковний спів мав великі переваги і порівняно з іншими формами музикування був у кінці XIX — на початку XX століття дуже поширеним: «Те, що простий церковний спів посильний усім, — поза сумнівом. Народ змалку слухає його і знає» [10]. У школі співали всі, у військах церковні молитви виконувалися всіма, навіть у місцях позбавлення волі існував загальний спів уранішніх і вечірніх молитов. Отже, залишалось тільки використовувати ці знання та

заохочувати парафіян до церковного співу при Богослужінні. «Особливих знань не треба: потрібні лише любов, гаряче бажання робити святу, добру справу, співаючи з народом», — радили фахівці сучасникам на сторінках дожовтневого періодичного видання «Полтавські єпархіальні відомості» [10].

Спів сприймався на слух, тому співати могли всі, навіть ті, що не мали музичної освіти, — адже вона була фінансово посиленою лише дітям із заможних сімей [2]. Отже, для всіх дітей це було насамперед виховання душі та розуму, а також пам'яті (завчалася велика кількість молитов), музичного слуху; розвиток голосових здібностей і прийомів музикування. Загальнонародний церковний спів через слово Боже виховував у парафіян найкращі морально-етичні якості. Він згуртовував людей у єдине ціле, як ніщо інше, бо спів, як стверджували дослідники цієї форми богослужбового співу, має властивість через голос єднати присутніх, поселяти у душі співаючих любов і одностайність: як голоси їхні при співі зливаються в один загальний тон, так з'єднуються спрямування співаючих, примиряючи між собою навіть ворогуючих [7]. Так діє піднесений загальнонародний церковний спів, який виховує дисципліну й облагороджує людину. Тому він використовувався як засіб боротьби з хуліганством. «Зараз, коли уряд, суспільство й церква здійснюють пошуки засобів для боротьби з хуліганством, мирна боротьба з цим злом може бути проведена у парафіях за допомогою церковного співу серед молодого підростаючого покоління і юнацтва», — писав священник та регент М.Г.Рибальченко у статті «Виникнення, значення та устрій загальнонародного церковного співу» [10]. Отже, значення загальнонародного церковного співу в кінці XIX - початку XX століття зростало. Його характеристику можна доповнити і тим, що він не мав ніяких — ні вікових, ні статевих, ні станових — перешкод і не вимагав професійних музичних знань. По суті, у всебічному вихованні молоді, її морально-етичних якостей, естетичних почуттів це був єдиний демократичний засіб, який сприяв формуванню духовності, а неперевершена виховна сила загальнонародного церковного співу допомагала відродженню цього співу у церковній практиці й освіті.

Література

1. *Вознесенский И.И.* О высоком достоинстве и благотворном влиянии на людей церковного пения // О церковном пении: Сборник статей. — М., 1997.
2. Коростышевская семинария. 1889 р. — ЦДІА України м. Київ. Ф.707, оп. 296, спр. 54, арк. 18.
3. Лебедев В.В. Общецерковное пение; народно-певческие хоры. — Тамбов, 1907.
4. Народная сокровищница, или уроки веры и нравственности. Иеремия, Епископ Нижегородский. 1889. — ІР НБУ ім. В. Вернадського. Ф. 160, № 812, 94 арк.
5. О преподавании музыки и пения как одного из серьезных способов эстетического развития школьников. 1915.— ЦДІА України, м. Київ, Ф. 707, оп. 258, спр. 336, арк. 118.
6. Объяснительная записка программы по пению. 1902 — ЦДІА України м. Київ, Ф. 707, оп. 227, спр. 31, арк. 76.
7. Переписка с директором народных училищ Чернигова, по вопросу преподавания церковного пения. 1887 р. — ЦДІА України, м. Київ, Ф. 707, оп. 296, спр. 43, ч.1, арк. 25 —34.
8. Полтавскому Губернскому Земскому собранию 46-го созыва: Доклад № 109 по программам для школ с 4-летним курсом обучения // Киевская старина. — Киев, 1900. -№12.
9. *Рубинштейн М.М.* Эстетическое воспитание детей. — 2-е изд. — М., 1917.
10. *Рыбальченко М.Г.* Общенародное церковное пение // Полтавские епархиальные ведомости. — Полтава, 1913. — №22 —23.

Надійшла до редакції 18.05.2001 р.